

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 32.019.51

ЗАСОБИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ ПІД ЧАС КОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1919 Р.)

Бублій І.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто специфіку більшовицької пропаганди під час першої спроби комунізувати українське село у 1919 р. Охарактеризовано друковані й усні форми та засоби, які використовувалися в діяльності агітпропу: поширення преси, літератури, брошур, листівок, функціонування хат-читалень, курсування агітпоїздів, проведення масових заходів та ідеологічних кампаній. Проаналізовано основні напрями пропагандистської діяльності більшовиків – сприяння класовому розшаруванню села та компрометація національно-визвольних змагань. Наведено конкретні тези та політичні кліше, які найчастіше фігурували у більшовицькій пропаганді. Досліджено чинники, які підривали її ефективність, та запропоновано напрями подальших досліджень ідеологічної роботи на селі.

Ключові слова: УСРР, пропаганда, агітація, ідеологія, комунізація, агітпоїзд, хата-читальня.

Постановка проблеми. Розвиток незалежної України нині відбувається в умовах зовнішньої агресії з боку Росії, що супроводжується повноцінною інформаційною війною. Російська пропаганда застосовує весь арсенал засобів інформаційно-психологічного впливу як на українське населення, так і на громадян інших держав, включно із власною. Серед прийомів, які використовуються у процесі ведення гібридної війни, – тиражування образу ворога у ЗМІ, поширення підроблених фотографій та інформації зі свідомими перекрученнями, відродження радянських міфологем. Саме радянська пропагандистська система, яка поряд із застосуванням репресій відіграла ключову роль у зміні світоглядних та ціннісних орієнтирів населення, донині залишається джерелом засобів, що застосовуються російськими політтехнологами для боротьби з опозиційними поглядами, обробки масової свідомості та нав'язування єдиної ідеології.

Метою більшовицької пропаганди, наслідки якої наше суспільство відчуває досі, було дискредитувати національно-визвольні змагання та знищити традиційну українську систему цінностей, штучно культивуючи нові орієнтири у руслі комуністичної доктрини. В 1919 р. в умовах боротьби за владу на українських землях село залишалося опорою вікових традицій. Заможний селянин був для більшовиків «дрібнобуржуазним героєм-самостійником, націоналістом». У документатії сільських організаторів селянська верхівка описується як «дуже сильна, згуртована верства, яка є силою, що організує всі дрібнобуржуазні елементи села» [6, арк. 35]. У зв'язку з цим ключовим завданням радянської ідеологічної машини на початковому етапі стало сприяння класовому розшаруванню селянства, знищенню куркульства, стиранню відмінностей між селом та містом і єднанню селян із міським пролетаріатом. Важливим напрямом агітації на селі стала також боротьба за підтримку середняків.

Однією із сильних сторін більшовицької пропаганди серед українських селян було чітке усвідомлення національних, релігійних, природних особливостей територій, на яких проводилися відповідні заходи. Діяльність розлогої агітаційно-пропагандистської мережі, а також застосування фізичного насильства на багато десятиліть визначили тенденції розвитку українського села, підрвали його традиційний життєвий устрій, позначилися на всій історії України, тому ця проблема заслуговує на пильну увагу дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формуванню радянської політико-ідеологічної системи загалом та пропагандистської мережі зокрема присвячено багато досліджень та публікацій. Національну політику більшовиків, у тому числі її ідеологічну складову, під час становлення комуністичного ладу проаналізував С. Кульчицький. Він же є автором дослідження про перші роки радянської влади в Україні. Певним аспектам більшовицької пропаганди присвячені праці та наукові розвідки Ю. Шаповала, М. Поповича, Л. Бабенко. Культурно-масову роботу, а також антирелігійну, виробничу та сільсько-господарську пропаганду молодіжних громадських організацій України дослідили В. Коцур та В. Молоткіна. Боротьбу більшовиків проти церкви як чинник руйнування традиційного світогляду українського селянства аналізує О. Вовк. Впровадження радянського режиму та перебіг соціокультурних процесів в українському селі досліджують Я. Малик, О. Ганжа, О. Михайлюк, Н. Ковальова. М. Ти-мошик розглядає районні газети в контексті утвердження комуно-більшовицької системи в Україні. Однак пропагандистська риторика більшовиків та засоби, що використовувалися ними для закріплення влади на селі, ще потребують комплексного висвітлення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Більшовицька агітація в окреслений період характеризується широким розмаїттям форм та засобів: преса, листівки, агітаційна

література, хати-читальні, агітпоїзди, мітинги, лекції, виступи політпрацівників, конференції комнезамів, концерти, масові збори, суботники, недільники та ідеологічні кампанії (як-от місяць політичної пропаганди, тиждень селянина тощо). Їх застосування в українському селі під час першої спроби комунізації має ряд особливостей, пов'язаних як із цілями, що ставила перед собою партія, так і з культурними та психологічними особливостями селянства. З огляду на багатогранність цієї проблеми та на політичні, економічні й інформаційні виклики, з якими стикається сучасна Україна, тема більшовицької пропаганди потребує більш глибокого осмислення.

Мета статті. Метою дослідження є, ґрунтуючись на численних архівних джерелах та вже наявних наукових працях із цієї проблематики, проаналізувати специфіку агітпропу в сільській місцевості, охарактеризувати основні організаційні форми та засоби більшовицької пропаганди на селі, а також з'ясувати дієвість та ефективність системи ідеологічного виробництва та контролю в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1919 р. Україна, за винятком незначної частини Правобережжя, знову опинилася під контролем більшовиків. За висловом В. Леніна, вторгнення радянських військ супроводжувалося «хрестовим походом по хліб, насадженням колективних господарств, репресіями проти класових ворогів». На території проголошеної УСРР ширилася політика воєнного комунізму, було здійснено спробу комунізації українського села. Комунізація передбачала ліквідацію класів, які володіли приватною власністю, і створення великих сільськогосподарських підприємств – радгоспів та комун. Доки останніх не існувало, продовольчі ресурси з села викачувалися за допомогою продрозкладки.

УСРР стала головним дослідним майданчиком для здійснення комунізації, оскільки тут існували нерозподілені поміщицькі володіння, відновлені П. Скоропадським у 1918 р. І хоча вождів більшовиків вважали, що українські селяни з більшим ентузіазмом, ніж російські, підтримають створення радгоспів і комун, вже з березня 1919 р. Україну охопили масштабні селянські повстання [3, с. 504-505]. Спалахи народного невдоволення були пов'язані з тим, що комуністична доктрина вимагала від селян «негайної відмови від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей» [4, с. 123]. Натомість сама радянська влада відступала від проголошеної раніше аграрної політики й обіцянки «чорного переділу» земель: якщо українські хлібороби і отримували обіцяну землю, то тимчасово і без інвентарю для її обробітку [4, с. 130].

У боротьбі з повстанцями більшовики вдавалися до найжорстокіших методів, зокрема, спалювання сіл. Крім того, було розгорнуто активну агітаційно-пропагандистську діяльність. Більшовики вірили в успіх цієї ідеологічної кампанії. Так, нарком М. Скрипник, який керував придушенням повстання отамана Зеленого, у травні 1919 р. звітував: «Деревня живет. В ней масса предрассудков. Средний крестьянин верит злобно агитирующему кулачью, но крестьянство – в общем благодарная черноземная почва.

Достаточно ее глубоко вспахать и бросить в нее светлые идеи коммунизма, как всходы уже на следующий день прорастают» [7, арк. 3].

З доповідей більшовиків дізнаємось, що двома основними «буржуазними групами ворогів робочого класу» для них були «дрібна буржуазія, яка об'єднувалася під прапором Петлюрівської Директорії і намагалася замість влади робітничо-селянської, радянської, інтернаціоналістичної зберегти владу демократичну, дрібнобуржуазну, що прикривається маскою національного самовизначення» та «грубо реакційна велика буржуазія, яка за допомогою західних імперіалістів прагне відновити «Єдиную неделимую Россию». Тому у цей час розгорнулася пропагандистська кампанія паплюження образу голови Директорії УНР. Це підтверджує «Таємна інструкція Троцького щодо окупації України», де зазначається, що другий похід в Україну видався для більшовиків значно складнішим, оскільки їм довелося «мати діло з Петлюрою», який «був покритий славою скинення гетьмана, трудовому селянству України давав усі землі без викупу і негайно скликав Трудовий конгрес». Більшовицька пропаганда переконувала, що «Петлюра, скинувши гетьмана, сам зробився гетьманом, що самостійна Україна – то значить гетьманщина» [5, с. 222-223].

Крім того, протягом 1919 р. у матеріалах більшовиків постійно фігурувала тема єврейських погромів: «Вся область отступления войск Директории стала ареной жестоких и кровавых погромов... громилы перестали довольствоваться грабежом и убийствами. Над жертвами издевались, их подвергали жесточайшим пыткам. Средневековая инквизиция ожила... Бандиты убивали, грабили, изнасиловали и истязали, а крестьяне на подводах увозили в деревни оставленное на произвол судьбы еврейское добро». Ці події прирівнювалися до Гайдамаччини, а їхніми організаторами більшовики називали не тільки війська Директорії, але й отаманів повстанського руху [12, арк. 1]. Готувалися окремі інформаційні матеріали для закордону [12, арк. 41]. Систематично вівся список погромлених пунктів (до кінця 1919 р. – 454 пункти) [12, арк. 31].

Більшовики усвідомлювали, що Україна має відмінні від російських економічні умови, і прагнули врахувати ці обставини під час роботи в сільській місцевості. Про це йдеться в «Інструкції з роботи на селі в Україні». Автори документу акцентують увагу на особливому класовому складі українського села: «В то время, как в великорусской деревне подавляющее большинство бедняков, пролетариев, полупролетариев и середняков, в украинской деревне пролетарская часть в общем меньше... и вместе с тем многочисленных слой середняков представляет элементы в полном смысле мелкобуржуазные со всеми пережитками, привязками, верованиями и психологией мелких хозяйчиков... Сотни лет этот слой и его предки сами испытывали гнет национальный (польский, великорусский), гнет религиозный и гнет экономический и потому борьба выковала из этого куракуля, кулака мелкобуржуазного героя-самостийника, националиста, антисемита». До цього небезпечного прошарку більшовики також зараховують священників та вчителів [6, арк. 35].

Для забезпечення ефективності агітаційно-пропагандистської діяльності автори інструкції наполягають на створенні у складі ЦК КП(б) У окремого відділу з роботи на селі. До його складу мали входити люди, які зналися на житті, побуті, звичаях та умовах села (всього 5 осіб). Він мав стати центром, що керував агітпропом із урахуванням місцевих особливостей. Наприклад, Харківська та Катеринославська губернії і Донецький басейн відзначалися більшим відсотком пролетарського населення, тоді як Чернігівська, Полтавська та Київська губернії, на думку більшовиків, мали міцний прошарок куркулів та середняків [6, арк. 36-37].

Основним напрямком агітації було земельне питання та ліквідація поміщицького землеволодіння. Водночас автори інструкції наполягали, що «нельзя ликвидировать так называемого трудового хозяйства: все эти бывшие казаки, отрубники, хutorяне, все эти мелкие собственники будут до последней капли крови биться при малейшей попытке отнять у них землю, экспроприровать их, уравнять их» [6, арк. 39]. Тому сільські організатори підкреслювали, що ці трудові категорії зможуть і надалі користуватися своєю землею, а безземельні чи малоземельні селяни отримають наділи із фонду, вилученого у поміщиків та нетрудового населення.

Наступний напрямок – це класове розшарування села. Керівництво партії було переконане, що «украинский середняк – это великорусский кулак», тому пропонувало розпалювати класову боротьбу через проведення безпартійних селянських конференцій. Під час таких заходів організатори мали краплювати до селянської маси пролетарські елементи, які зіштовхували б між собою бідняків, середняків та заможних селян. Зазначалося, що не можна йти до села із проповіддю комуні, яка віднімає у населення землю і робить його ворогом нового режиму. Натомість організатори повинні були схилити селян до того, щоб вони добровільно залишали ті чи інші володіння у власності держави [6, арк. 39-40]. Втім, ця ідеологічна кампанія викликала спротив села та алергічну реакцію на термін «комуна», внаслідок чого влітку 1919 р. його замінили на словосполучення «споживче товариство» [4, с. 127-128].

Крім діяльності відділу з роботи на селі, у складі губернських комітетів функціонували окремі агітаційно-пропагандистська та видавнича комісії (по 3 людини у кожній). Агітаційно-пропагандистська комісія визначала провідні напрямки агітації по губернії, розробляла програми партійних курсів, мітингів та зібрань, здійснювала облік усіх агітаторів і делегувала найдосвідченіших комуністів на з'їзди та збори [6, арк. 5]. Принцип роботи агітаторів можна розглянути на прикладі Херсонщини: уїзд був поділений на чотири райони, у кожному з яких працювали по чотири агітатори. Один із них відповідав за підтримання постійного зв'язку з містом. Агітаторам, які виїхали на місце, було видано 1273 книги, 1926 газет, 4229 відозв і 44 плакати [8, арк. 130]. Попри паперову кризу, для пропагандистських цілей видавалися численні брошури та листівки, були спеціальні агенти для поширення друкованих матеріалів і літератури.

За друк масових відозв, постанов радянської влади та коментарів до них, перевидання найважливішої партійної літератури та газет відповідала видавнича комісія [6, арк. 5-6]. Волосні та районні комітети організовували клуби, хати-читальні, систематичні збори робітників та селян, постачали матеріали про місцеве життя до уїзної та губернської партійних газет. Більше того, їх компетенції належали організація підписки на газети, розклеювання листівок, поширення бюлетенів, преси та книжок [6, арк. 9].

З перших років становлення радянської влади вагомою складовою ідеологічної діяльності стала бібліотечна справа. Усі книгозбірні було підпорядковано Народному комісаріату освіти, який 5 червня 1919 р. ухвалив постанову про вилучення книжок духовного змісту, підручників зі стародавніх мов, агітаційно-пропагандистських матеріалів попередніх урядів, 50% белетристики українською й польською мовами [2, с. 106-107]. Осередками політичної агітації та ліквідації неписьменності стали хати-читальні, які створювалися на противагу бібліотекам «Просвіт» у кожному селі, де було понад 25 хат. Перші з них з'явилися на Київщині у 1919 р. Для їх організації за згодою відповідного виконкому можна було реквізувати будь-яке приватне помешкання. У хатах-читальнях заборонялися азартні ігри, зокрема карти [6, арк. 60]. Постачання літератури до сіл у цей період відбувалося складно: очільники ЦК КП(б)У писали до Москви з проханнями «негайно вислати вагон літератури» («побільше новинок, у тому числі азбуку комуністів Бухаріна»), констатуючи «повну відсутність друкованого слова, не рахуючи газет і старих видань, які де-не-де збереглися» [8, арк. 24].

Потужним засобом пропаганди на селі була газетна періодика. Серед більшовиків діяло правило «не рви газету, передай її товарищу і, нарешті, передай в деревню» [6, арк. 93]. Нерідко радянська влада знищувала інформаційний характер вже наявних видань і перетворювала їх на зняряддя агітації, як, наприклад, сталося з Остерською газетою [11, арк. 76]. Серед селян поширювалися «Більшовик», «Віднота» [11, арк. 81], «Молот і плуг» [1, с. 152], «Сільська комуна» [1, с. 205], «Крестьянин» [8, арк. 114] та інші видання, багато газет завозилося з Москви [11, арк. 42] та Харкова [10, арк. 14]. Редакції залучали до випуску періодичних видань самих селян, друкували їхні листи та повідомлення. Стандартна структура агітаційної періодики включала такі відділи: життя села, огляд внутрішнього та зовнішнього становища, партійне життя, оперативні зведення, життя Червоної Армії, робітниче життя, 2-3 агітаційні статті [10, арк. 22].

Серед інших друкованих засобів пропаганди – брошури, плакати, відозви та листівки. В 1919 р. у листівках часто фігурувала теза про те, що більшовики не запроваджуватимуть комуні примусово, а робитимуть це винятково добровільно в інтересах ефективного ведення господарства: «Товарищи рабочие и крестьяне, слухи о насильном введении коммуны распространяют Ваши враги, буржуазия и провокаторы, для того, чтобы воспользовавшись Вашей темнотой, натравить и возстановить Вас против партии большевиков-коммунистов». Таких «провока-

рів» і «ворогів народу» більшовицька пропаганда закликала заарештовувати та передавати в руки влади [11, арк. 94].

Особливою мобільною формою більшовицької пропаганди були агітпоїзди. Прибуваючи до населених пунктів залізницею, агітбригади проводили мітинги, лекції, збори, виставки, концерти та покази кінострічок революційного змісту, поширювали друковані матеріали, приймали скарги від населення. Крім виконання агітаційно-пропагандистських функцій, агітпоїзди підтримували зв'язок центру з регіонами в умовах війни. Влітку 1919 р. Україною курсував агітпоїзд імені В.І. Леніна, який ледь не зазнав аварії. «Есть данные предполагать, что крушение готовилось для поезда товарища Ленина, который был случайно задержан на несколько часов. В этом же районе оперирует шайка бандитов под предводительством бывшего офицера «Ангела», который все время оперирует во времена гетманщины, петлюры и не ликвидирован еще нами... Отношение крестьянства было вначале лояльное, теперь изменилось в нашу пользу», – йдеться в інформаційному зведенні потяга [9, арк. 1].

Втім, незважаючи на певні успіхи більшовицької пропаганди у сфері впливу на свідомість українського селянства, в доповідях із місць констатувалося негативне ставлення селян до комуністів та земельної реформи і лише незначна підтримка молоді, йшлося про нестачу коштів та відсутність агітаторів [11, арк. 140-141; 10, арк. 70]. Навіть ті селяни, які підтримували радянську владу, вбачали в комунах засіб грабунку. Роз-

галужений апарат агітпропу на селі не зміг переконати їх у протилежному, а провал першої спроби комунізації українського села на десяток років загальмував комуністичні перетворення в сільському господарстві [3, с. 505].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, в умовах утвердження комуно-більшовицької системи і відсутності у держави достатніх ресурсів для широкого застосування примусу під час комунізації пропаганда на селі відзначалася безліччю форм та засобів. Серед них – література, періодика та інші друковані матеріали, хати-читальні, масові заходи, ідеологічні кампанії та ін. Однак ефективність пропаганди підірвалася нерозумінням селянами суперечливої і непослідовної аграрної політики більшовиків, що базувалася на сукупності підзаконних актів. Так, наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. більшовики змушені були переглянути свою політику на селі, щоб зберегти добрі стосунки з найчисленнішим класом трудящих.

Незважаючи на тимчасову поступку селянам у справі колективізації, пропагандистська підготовка до неї тривала. Разом з аграрною політикою змін зазнала і сама пропаганда, центрами якої з 1920 р. стали селянські будинки. Подальше вдосконалення системи радянського агітпропу було пов'язане і з уважнішим врахування місцевої специфіки українських сіл та зміною тактики, залежно від настроїв селянства й економічних обставин. Це дає історикам широкий простір для подальших досліджень специфіки більшовицької пропаганди у сільській місцевості в різні періоди.

Список літератури:

1. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Текст] : кат. / авт.-уклад.: О.А. Вакульчук (керівник), О.С. Залізничук ; ред.-бібліографи: О.О. Стиркул, Н.М. Швець ; НАН України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського ; редкол.: О.С. Онищенко (голова) [та ін.]. – К.: НБУВ, 2014. – 436 с.
2. Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – Київ, 2009. – 530 с.
3. Кульчицький С. Комунізація українського села // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.
4. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
5. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 8, 120 арк.
7. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 18, 63 арк.
8. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 22, 157 арк.
9. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 46, 14 арк.
10. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 72, 178 арк.
11. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 74, 145 арк.
12. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1, Оп. 20, Спр. 126, 71 арк.

Бублий И.О.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

СРЕДСТВА БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ПРОПАГАНДЫ ВО ВРЕМЯ КОММУНИЗАЦИИ УКРАИНСКОЙ ДЕРЕВНИ (1919 Г.)

Аннотация

В статье рассмотрена специфика большевистской пропаганды во время первой попытки коммунизировать украинское село в 1919 г. Охарактеризованы печатные и устные формы и средства, которые использовались в деятельности агитпропа: распространение прессы, литературы, брошюр, листовок, функционирование изб-читален, курсирование агитпоездов, проведение массовых мероприятий и идеологических кампаний. Проанализированы основные направления пропагандистской деятельности – содействие классовому расслоению деревни и компрометация национально-освободительного движения. Приведены конкретные тезисы и политические клише, которые чаще всего фигурировали в большевистской пропаганде. Исследованы факторы, которые подрывали ее эффективность, и предложены направления дальнейших исследований идеологической работы в деревне.

Ключевые слова: УССР, пропаганда, агитация, идеология, коммунизация, агитпоезд, изба-читальня.

Bublii I.O.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

BOLSHEVIK PROPAGANDA INSTRUMENTS AT THE TIME OF COMMUNIZATION OF UKRAINIAN VILLAGE (1919)

Summary

The article highlights the specificity of Bolshevik propaganda during the first attempt to communize Ukrainian village in 1919. Printed and oral forms and instruments used in the work of agitprop were described: distribution of press, literature, brochures, leaflets, functioning of village reading rooms, propaganda trains performances, holding mass events and running ideological campaigns. The main focus areas of propaganda were analyzed: assistance in the class divide of the village and compromising the national liberation movement. The most frequently used in Bolshevik propaganda theses and political cliches are exemplified. The factors that undermined the effectiveness of Bolshevik propaganda were investigated, and directions of further researches on ideological work in the village were proposed.

Keywords: USSR, propaganda, agitation, ideology, communization, propaganda train, village reading room.